

ISSN 1301-7667

MERSİN ÜNİVERSİTESİ
KILIKIA ARKEOLOJİSİNİ ARAŞTIRMA MERKEZİ YAYINLARI

OLBA

II

(ÖZEL SAYI)
I.CİLT

I. Uluslararası Kilikia Arkeolojisi Sempozyumu
Bildirileri

MERSİN 1999

MERSİN ÜNİVERSİTESİ

KILIKIA ARKEOLOJİSİNİ ARAŞTIRMA MERKEZİ YAYINLARI - II

Editör

Serra DURUGÖNÜL
Murat DURUKAN

Correspondance addresses for sending articles to following volumes of Olba:

OLBA'nın bundan sonraki sayılarında yayınlanması istenen makaleler için yazışma adresi:

Mersin Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi
Arkeoloji Bölümü
Çiftlikköy Kampüsü MERSİN/TÜRKİYE

e-mail: Kilikia@usa.net

Tel: 0.90 324 361 00 01 (10 hat) / 162

Fax: 0.90 324 361 00 46

ISSN 1301-7667
MERSİN 1999

ÖNSÖZ

Mersin Üniversitesi Rektörlüğüne bağlı olan "Kilikia Arkeolojisini Araştırma Merkezi"nin düzenlemiş olduğu "I. Uluslararası Kilikia Arkeolojisi Sempozyumu"nın bildirilerini içeren bu kitabın basımını sağlayan Mersin Üniversitesi Rektörü sayın Prof. Dr. Uğur Oral'a teşekkürü borç biliriz.

"I. Uluslararası Kilikia Arkeolojisi Sempozyumu" 1-4 Haziran 1998 tarihleri arasında Mersin Üniversitesi Rektörlüğü, "Kilikia Arkeolojisini Araştırma Merkezi (KAAM)" tarafından düzenlenerek Fen ve Edebiyat Fakültesi Konferans salonunda gerçekleştirilmiştir. Hergün 9.30 - 18.00 saatleri arasında yapılmış olan konuşmalar, sempozyumun son günü olan 4 Haziran'da Kanlıdivane (Kanytelleis)'ye düzenlenmiş bir gezi ile son bulmuştur.

Prehistorik çağlardan İslami döneme kadar tüm dönemleri kapsayan bildiriler, konularına göre belli günlere bölünmüşlerdi: İlk gün Kilikia Arkeometrisi , Prehistoria ve Protohistoria'sı, ikinci gün Protohistoria'ya devam edilerek Klasik ve Hellenistik Yunan Kilikia Arkeolojisine geçiş, üçüncü gün Hellenistik ve Roma Kilikiası ile numismatik, epigrafik ve filolojik açıdan Kilikia, son gün ise bölgenin Bizans ve İslami dönemleri incelenmiştir.

Bildiriler, bölgede kazı, yüzey araştırması ya da bilimsel veriler ile kütüphane çalışmaları yapan araştırmacıların bu konularda ulaştıkları sonuçları içermiştir. Katılımcıların bizzat kendi araştırmalarında elde ettikleri son buluntularını, bulgularını ya da teorilerini anlatmış oldukları bu sempozyum, konularında söz sahibi olan bilim adamları tarafından gerçekleştirilmiştir. Uluslararası Kilikia Sempozyumu'na onur konuğu Akdeniz Üniversitesi, Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölüm Başkanı Prof. Dr. Sencer Şahin olmuştur.

Gizemli Kilikia üzerine bilgilerimizi zenginleştirmek için bu sempozyuma katılmış olan tüm meslektaşlarıma teşekkür ederim. Sempozyum'un iki yılda bir tekrar edilmesi amaçlanmaktadır.

Aşağıda adları yazılı bulunan kişi ve kuruluşlara, sempozyum'un gerçekleşmesindeki değerli katkılarından dolayı teşekkür ederim:

Mersin Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Dekanı sayın Prof. Dr. Onur Bilge Kula,

Mersin Üniversitesi eski Rektörü sayın Prof. Dr. Vural Ülkü,

Sempozyum organizasyon komitesi üyeleri Öğr. Gör. Murat Durukan, Öğr. Gör. Ümit Aydınoglu ve Okt. Murat Özyıldırım,

Atlas Dergisi Yazı İşleri Müdürü Özcan Yüksek ve Arkeolog Füsün Arman ,

Martı Otel ve Genel Müdürü sayın Cemal Akın,
Royal Restoran ve Mersin Seyahat İşletmesi.

Sempozyum'da sunulmuş olan bildirilerin kalıcılığını sağlamak ve bu bilgiyi geniş kitlelerle paylaşabilmek amacıyla bunları yayınlamak da, sempozyum'u gerçekleştirmek kadar önem taşımaktadır. "Kilikia Arkeolojisini Araştırma Merkezi"nin "Olba I" adlı (sayın İçel Valisi Şenol Engin ve Vali Yardımcısı sayın Muzaffer Güzelant'ın katkılarıyla ve T.C. Kültür Bakanlığı'nın olanaklarıyla basılmış olan) ilk yayınından sonra "Olba - Özel Sayısı-" başlığı ile yayına girmiş olan bu kitap, "I. Uluslararası Kilikia Arkeolojisi Sempozyumu" nun bildirilerini içermektedir.

Bu yayının gerçekleşmesinde bizzat organizasyonu ile ilgilenen ve maddi kaynak yaratan sayın Rektörümüz Prof. Dr. Uğur Oral'a bu değerli katkılarından ötürü sonsuz teşekkürlerimizi sunarız. Çukurova Üniversitesi Basımevi Müdürü sayın Ergin Ören, Müdür Yardımcısı sayın Mustafa Akray ve bilgisayar operatörü Nur Sema Gültepe'nin basım aşamasındaki yardımları ile "Olba -Özel Sayısı-" oluşturulmuştur. Katkı ve ilgilerinden dolayı ayrıca Almanya Federal Cumhuriyeti Ankara Büyükelçiliği, Büyükelçi sayın Dr. Hans-Joachim Vergau ve Kültür Müşaviri sayın Dr. Gudrun Sräga'ya teşekkür ederiz.

Saygılarımla,
Doç. Dr. Serra Durugönül
Arkeoloji Bölüm Başkanı ve
KAAM Müdürü

İÇİNDEKİLER

Sencer ŞAHİN	Tarihi Açıdan Anadolu ve Türk Kimliği3
Ali Duran ÖCAL	Korykos ve Çevresinin Biyo-Kültürel Sürdürülebilirlik Özellikleri9
Remzi YAĞCI	M.Ö. III.-II. Binde Kilikia'da Ticaret17
Éric JEAN	The "Greeks" in Cilicia at the end of the 2nd Millenium B.C.: Classical Sources and Archaeological Evidence27
Bruno JACOBS	"Freie" Völker im Achämenidenreich-Zu einem Topos in der antiken Überlieferung zur persischen Reichsverwaltung41
Olivier CASABONNE	Local Powers and Persian Model in Achaemenid Cilicia: A Reassessment57
Serra DURUGÖNÜL	Nagidos Üzerine Düşünceler67
Murat DURUKAN	Hisarkale Garnizonu ve Bu Merkezde Polygonal Teknikte İnşa edilmiş Olan Mezarlar79
Kai TRAMPEDACH	Teukros und Teukriden, Zur Gründungslegende des Zeus Olbios- Heiligtums in Kilikien94
Christof BERNS	Der Hellenisticsche Grabturm von Olba.....111
Mustafa SAYAR	Kilikya'da Tanrılar ve Kültler131
Ümit AYDINLIOĞLU	Doğu Dağlık Kilikia'da Villae Rusticae155
Emel Erten YAĞCI	Kilikia'da Cam169
Marion MEYER	Die sog. Tyche von Antiocheia als Münzmotiv in Kilikien185

II

James RUSSEL	The Mint of Anemurium195
Erendiz ÖZBAYOĞLU	Soli (Cilicia) ve “Soloecismus”209
Jenifer TOBIN	Küçükburnaz: A Late Roman Mansio in Smooth Cilicia221
Gabriele MIETKE	Die Apostelkirche von Anazarbos und Syrien227
Gülgün KÖROĞLU	Yumuktepe Höyüğü 1997 Yılı Ortaçağ Kazı Çalışmaları ve İslami Döneme Ait Bir Cam Kandil241

KILIKIA'DA CAM (Lev. 35-37)

*Emel Erten YAĞCI

Arkeolojinin her alanında olduğu gibi, cam çalışmalarında da kazılardan elde edilen buluntular en değerli bilgi kaynaklarıdır. Ne yazık ki, müzelerimizdeki pek çok cam örneği, "kazı buluntusu" niteliği taşımadığından, eksik ve hatta yanıltıcı bilgilere yol açabilmektedir. Defineciler tarafından yapılan kaçak kazılarda ele geçen birçok cam buluntu, Türkiye müzelerinde çoğunluğu oluşturmaktadır. Kilikia bölgesi müzeleri cam koleksiyonları için de benzeri bir durum söz konusudur. Ancak, çoğu sistemli kazılardan elde edilen buluntular olmasalar bile, bunların genellikle Kilikia kökenli olmaları gerekmektedir. Öte yandan, Kilikia'nın kazı buluntusu niteliği taşıyan camlar bakımından Anadolu'nun birçok bölgesine oranla daha şanslı olduğu da söylenebilir. Bildirimizin amacı, Kilikia cam buluntuları ile ilgili olarak başlattığımız araştırmanın ön sonuçlarını sizlere duyurmaktır.

Kilikia'da camın izlerini arayarak, batıdan doğuya doğru bir yolculuğa çıkarsak, Anemurium ilk merkez olarak karşımıza çıkmaktadır. Anemurium'un komşusu Kelenderis ve Mut yakınlarındaki Alahan bilimsel kazılar ışığında cam buluntular vermişlerdir. Buradan doğuya doğru ilerlendiğinde, Korykos ve Seleukeia'nın Kilikia bölgesindeki camcılık konusunda epigrafik kanıtlar sağlamış merkezler oldukları görülür. Elaiussa-Sebaste/Merdivenlikuyu'da 1970'li yıllarda yapılan müze kurtarma kazısında ele geçen cam buluntular, şimdi Anamur Müzesi koleksiyonunda yer almaktadır. Daha da doğuya doğru gidildiğinde, cam buluntuların kıyı bölgesinde kesintiye uğramadığı anlaşılmaktadır çünkü, Mersin Müzesi cam koleksiyonunda, envanter kayıtlarında Mezitli ya da Soli kaynaklı olduğu belirtilen örnekler rastlanmaktadır. Öte yandan, Mersin-Yumuktepe kazılarında bir İslami dönem cam kandilinin de bulunduğunu öğrenmiş bulunmaktayız. Bu konu, Sempozyum kapsamında Yrd. Doç. Dr. Gülgün Köroğlu tarafından ele alınacaktır.

Ceyhan ırmağı boyunca uzanan iki kentten güneydeki Mopsuestia (Misis) ile daha kuzeydeki Anazarbus (Anavarza-Dilekkaya) Kilikia bölgesinde cam konusunda bazı veriler sağlayan antik yerleşim merkezleridir. Bölgenin doğu sınırındaki İskenderun'u da önemli bir cam buluntu vermiş bir merkez olarak belirtmek gerekir. Şimdi Hatay Müzesinde sergilenmekte olan cam skyphos, İskenderun'da ele geçmiştir ve döneminin göz alıcı bir örneğidir.

*Yrd. Doç. Dr. Emel Erten YAĞCI, Mersin Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fak., Arkeoloji Böl., Mersin/TÜRKİYE

Böylece, Kilikia'da cam konusunda bilgiler sağlayan buluntu yerlerini özetledikten sonra, bu merkezlerde ele geçen cam buluntulardan söz edebiliriz:

Yine batıdan doğuya doğru bir sıra izlenirse, öncelikle Anemurium kazılarında ele geçen çok sayıdaki cam kap parçasından söz etmek gerekir. Anemurium'da 1971 yılı kazıları sırasında iki cam fırınının ve bunların yanısıra, cam yapımına ait atık malzeme ve curufun bulunması kentteki cam endüstrisinin varlığını göstermektedir. Anemurium yerleşim alanı içinde ele geçen çok sayıdaki cam buluntunun varlık nedenleri de bu fırınların saptanması ile açığa kavuşmuş benzemektedir. Anemurium cam fırınları kentte kazı yapan arkeologlarca Erken Bizans dönemine tarihlenmiş bulunmaktadır¹. Cam vazoların bölgedeki üretimini gösteren bu önemli bulgunun yanısıra, Anemurium'da zengin cam buluntuları veren Nekropolis Kilisesi ve çevresinde ele geçen cam örnekleri de incelenmiş ve yayınlanmış durumdadır² Çoğunluğu Nekropolis Kilisesi'nin yapıldığı İ.S. 400 ile bölgede Arap akınlarının etkili olduğu İ.S. 660 arasındaki kısa döneme tarihlenen bu cam buluntular, bölgede Geç Antik dönemde kullanılan tipler konusunda değerli bilgiler sağlamaktadırlar³. Nekropolis Kilisesi cam buluntuları, yoğunluklu olarak kadeh ve kandillerden oluşmaktadırlar. Geç Antik dönemde cam kadehlerin genellikle kandil olarak, yani aydınlatmada kullanıldıkları kabul edilmektedir. Bunun nedeni, ayaklı kadehlerin hep kilise, sinagog gibi yapılarda veya yerleşim alanları içinde, konutlarda ele geçmiş olmalarıdır. Kadehlerin mezar armağanı olarak kullanılmaları ise, bugüne değin saptanan verilere göre, söz konusu değildir. Birçok merkezde kadehlerle aynı kontekst içinde bulunmaları ile tanınan saplı cam kandil parçaları da yine Nekropolis Kilisesi cam buluntuları arasında yer almaktadırlar. Bunların sap kısımları, bronz polykandelon veya candelabrum'lara yerleştirilmelerine yaramaktadır.

Geç Roma döneminden itibaren üretilmeye başlanan cam kandiller, aslında çok uzun sürecek bir geleneği de başlatmışlardır. Elektriğin aydınlatmada kullanımının yaygınlaşmasına kadar cam kandiller ve camın ana malzeme olarak kullanıldığı lambalar; evlerde, sinagog, kilise ve camilerde başlıca aydınlatma aracı olarak kullanılmışlardır. Günümüzde bile cam ampullerin yaygın olarak kullanılmaları, aydınlatmada camın sahip olduğu özelliklerle hala geçerliliğini koruduğunu göstermektedir.

Anemurium Nekropolis Kilisesi ile çağdaş ve benzer buluntular veren bir diğer Kilikia bölgesi merkezi de Mut yakınlarındaki Alahan'dır. Alahan'da 1955-1972 yılları arasındaki dönemde yapılan kazılarda cam

¹Russell 1972, s.32-35.

²Stern 1983, s.35-63.

³Anemurium Nekropolis Kilisesi camları arasında, çoğunluğu oluşturan örneklerin yanısıra, İ.S. 3.yüzyıl sonları ile İ.S. 400 dolaylarına tarihlenen bazı Geç Roma dönemi camları ile bir de Erken İslami döneme ait, Mısır-Fustat buluntuları ile ortak özellikler taşıyan bir kase parçası yer almaktadır (Bu örneklerden Geç Roma camları için bkz. Stern 1983, s.37-43 ; Erken İslami parça için bkz. Stern 1983, s.51-52, fig.6).

kadeh ve kandil parçaları ile çeşitli şişe ve bardaklara ait parçalar ele geçmiştir. İ.S. 5. Yüzyılın ikinci yarısında önemli bir dinsel merkez durumuna geldiği bilinen Alahan'ın cam buluntularını da bu tarihe yani, Anemurium Nekropolis Kilisesi buluntuları ile aynı döneme tarihlemek olasıdır⁴. Anemurium Nekropolis Kilisesi ve Mut-Alahan cam buluntularının benzerleri Anadolu'da birçok başka Geç Antik Dönem merkezinde de ele geçmiştir:

Akdeniz kıyısındaki Antalya-Demre Aziz Nikolaos Kilisesi ⁵, Side⁶, Finike-Arif-Arykanda⁷, Fethiye-Letoon Bizans Kilisesi⁸ vb. Bu örnekler, kiliselerde ve yerleşim alanlarında cam kandil ve kadehlerin bir arada kullanımını yansıtmaktadırlar.

Cam kandil ve kadehler yukarıda sözünü ettiğimiz bu merkezler dışında, yine Anadolu'da pek çok yerde ele geçişlerdir⁹. Bunlar arasında başlıcaları, Efes-Yamaçevler, Sardis, İstanbul-Saraçhane (Hagios Polyeuktos Kilisesi) dir¹⁰. Anadolu dışına çıkıldığında ise, aynı tipin örneklerinin yoğunluklu olarak saptandıkları merkezlerin Suriye-Filistin ve Kıbrıs'da bulunduğu; ancak, batıda Yunanistan'dan, daha kuzeyde Karadeniz'in Romanya kıyısı ile güney Rusya ile güneyde Mısır'daki Karanis'e kadar uzanan geniş coğrafyada cam kadeh ve kandillere rastlandığı görülmektedir¹¹

Yukarıda belirtilen Geç Antik Dönem buluntuları dışında, Kilikia'da Roma camları veren merkezler de vardır. Prof.Dr.Levent Zoroğlu başkanlığında yürütülmekte olan Kelenderis kazılarında 1989 sezonunda KE-103 S-3 mezarında "bir amphora, Doğu Sigillata grubundan bir lagynos, bir demir strygilis ve demirden yapılmış , iğ ve kese biçimli cam şişecikler de ele geçmiştir"¹². Bu buluntular arasında özellikle iğ biçimli unguentarium ilgi çekicidir. Bunun bir benzeri Mersin Müzesinde yer almakta (Fig.1), ayrıca Adana Müzesi cam koleksiyonunda da birçok iğ biçimli unguentarium

⁴ Gough 1985, s.52-53, fig.10.

⁵ Ötügen 1991, s.296.

⁶ Philippe 1990, s.43.

⁷ Bayburtluoğlu 1987, s.127-146.

⁸ Yağcı 1993, s.203,n.15.

⁹ Yağcı 1993,s.194,203.

¹⁰ Efes-Yamaçevler'den cam kadehler: Czurda-Ruth 1989,s.135-136,abb.5; Sardis örnekleri: von Saldern 1980.s.36; Saraçhane: Hayes 1992,s.400,fig.150-151.

¹¹ Yunanistan'dan cam kadeh örnekleri: Atina Agorası: Robinson 1959,s.72,81,no.L-66,pl.55; Korinth: Davidson 1952,s.85-86,110-111,no.711-722,fig.12; Romanya (Tomis) buluntusu kadehler: Bucovala 1968,s.43-44,no.37-40; Güney Rusya (Kuzey Karadeniz) cam kadehleri: Sarokina 1967,s.74-75,no.7,abb.4; Mısır-Karanis'den cam kandiller: Harden 1936,s.155-156,no.436-478,pl.xvi ;ayrıca, çok sayıda Suriye,Filistin cam kandil ve kadeh örneği için bkz.Yağcı 1993,s.194-197,203-206.

¹² Zoroğlu 1990,s.306-307,318,res.14

bulunmaktadır¹³ Bunlar, Anazarbus nekropolisi kazılarında bulunmuşlardır. Kelenderis KE-103 S-3 Mezarı, Prof. Dr. Levent Zoroğlu tarafından İ.S. 1.yüzyıl başlarına tarihlenmiştir. Öte yandan, Anazarbus Mezarları ise, ele geçen sikkeler ışığında İ.Ö. 30 ile İ.S.100 arasındaki döneme tarihlenmekte ve bu mezarlarda birden fazla kullanımdan söz edilmektedir¹⁴. Bu durumda Kilikia'da iğ biçimli unguentarium tipinin İ.S. 1. yüzyıl içinde tanınmakta ve kullanılmakta olduğu anlaşılmaktadır.

Anamur Müzesinde kazı buluntusu olmamakla birlikte, Kelenderis (Gilindire) kaynaklı olarak kayıtlara geçmiş önemli bir eser de "renkli bant süslemeli" küçük şişedir (Fig.2). 160/179 müze envanter numaralı bu eser, cam koleksiyonlarında diğer yaygın Roma cam formları kadar sık görülmemesi bakımından önem taşımaktadır. Bu eserin ve benzerlerinin yapım teknolojileri, Erken Roma döneminin mozaik-döküm cam üretim biçiminden, serbest üflemeğe geçişi belgelemektedir.Çok renkli/mozaik camların yapımında kullanılan farklı renklerdeki cam çubukların bir araya getirilip, demetlendikten sonra, serbest üfleme tekniğinin bir elemanı olan üfleme çubuğu ile şişirilmesi sonucunda küçük boyutlu parfüm,yağ vb. maddelerin konulmasına yarayan cam şişeciklerin oluşturulduğu düşünülmektedir¹⁵.Bu tipteki şişeler İ.S. 1.yüzyıl içinde üretilmişlerdir. Kelenderis örneği de işte bunlardan biridir ve bize bu tipin Kilikia'da da tanındığını ve kullanıldığını göstermektedir¹⁶.

Kelenderis'in yakın çevresinde de camın kullanılmakta olduğunu gösteren diğer veriler ise, Anamur Müzesi envanter kayıtlarına Hanyurt kaynaklı buluntular olarak geçirilen tüp biçimli unguentarium örnekleridir (Fig.3). Bunlar, daha çok makara biçimli unguentarium tipi için karakteristik sayılan kalın, ağır, koyu mavimsi yeşil camdan yapılmışlardır. Bu nitelikteki camdan yapılmış ilk buluntuların Mısır'da ele geçmiş olması, önceleri bunların Mısır'a özgü olduklarının düşünülmesine yol açmıştır. Ancak, sonraları birçok Doğu Akdeniz merkezinde (örneğin, Dura-Europos, Kefar 'Ara, Homs, Jericho, Kıbrıs ile Anadolu'da Gordion, Sardis, Elazığ-Ağın Nekropolisi, Anazarbus vb.)¹⁷ bu ağır ve koyu renk cam unguentarium örneklerine rastlanması, bu tipin Mısır ile kısıtlı olmadığını ortaya koymuştur. Makara ve tüp biçimli olmak üzere iki unguentarium formunda uygulama alanı bulan bu cam tipinin Kilikia'da da çok iyi tanındığı Adana,

¹³ Stern 1989,s.602,res.10,Diğer iğ biçimli unguentarium örnekleri için bkz. Hatay Müzesi: Yağcı 1990,s.30,res.32; Bodrum Müzesi: Özet 1992,s.120,125,fig.9; TŞCFAŞ Koleksiyonu: Canav 1985,s.44,no.39.

¹⁴Taşyürek 1973,s.15-17

¹⁵Grose 1989,s.261-262.

¹⁶ Bu şişecikler Roma topraklarında oldukça geniş bir yayılım gösterirler.Doğu Akdeniz'de Suriye,Filistin ve Fenike'nin yanısıra, batıda Yunanistan.Samothrake,Melos ve Kuzey İtalya'da Aquileia'da saptanmış örnekleri vardır.Kelenderis'den bulunanın yanında,Anadolu kaynaklı iki örnek de TŞCFAŞ koleksiyonunda yer almakta ve bunların Bigadiç'de bulunmuş oldukları belirtilmektedir (Canav 1985,s.41,no29-30).

¹⁷ Yağcı 1993,s.152-158.

Mersin (Fig.4), Anamur müzelerindeki örneklerinden anlaşılmaktadır.Bu unguentarium tiplerinin üretimi ise, İ.S. 1.yüzyılda başlamış, İ.S.3.yüzyıla değin sürmüştür.

Ayaş-Merdivenlikuyu yani, Elaiussa Sebaste'de 1973 yılında yapılan bir müze kazısı sonucu, mezar buluntusu olarak birçok cam ele geçmiştir.Ancak, bu kazı ile ilgili yazılı bilgi ve belgelere sahip değiliz. Bu eserlerin şimdi korunmakta olduğu Anamur Müzesi, böyle bir cam buluntu grubuna sahip olması bakımından, diğer birçok müzemize göre, ayrıcalıklı bir konuma sahiptir.

Merdivenlikuyu cam buluntuları, Roma dönemi cam formlarının basit ve gündelik örneklerinden oluşan bir grubu yansıtmaktadırlar. Bunların çoğunluğu tüp biçimli unguentarium ve uzun boyunlu şişelerden oluşmaktadır(Fig.5). Düz, yeşilimsi camdan yapılmış tüp biçimli unguentarium örneklerinin yanısıra, kalın mavimsi yeşil camdan yapılmış makara biçimli bir unguentarium da bu grubun içinde bulunmaktadır. Merdivenlikuyu grubunda yer alan uzun boyunlu şişeler ve hatta tüp biçimli unguentarium örneklerinin ortak özellikleri, dışa doğru bir huni gibi, konik formda açılan ağız kenarlarına sahip olmalarıdır. Bunların genel biçim ve formlarında dikkati çeken aynılık, aynı atölyeden çıkmış olmaları gerektiğini göstermektedir. Merdivenlikuyu mezarlarına basit ölü hediyeleri olarak bırakılmış olması gereken, bu gösterişsiz, alçakgönüllü ancak türdeş buluntuların, mezarların ait oldukları bölgede yapılmış olmaları güçlü bir olasılık sayılmalıdır. Yine Merdivenlikuyu grubu içinde yer alan cam sürahi ve tabak da unguentarium örnekleri ile çağdaş görünümde dirler. Merdivenlikuyu kazısını sırasında cam buluntularla birlikte bir Claudius dönemi sikkesinin de ele geçtiği söylenmektedir¹⁸. Cam buluntuların gösterdikleri özellikler ile söz konusu sikkenin tarihi (İ.S.41-54: Claudius Dönemi) uzlaşmakta ve Merdivenlikuyu cam eserleri için de İ.S. 1.yüzyıl tarihini vermek olası görünmektedir.

Mersin Müzesi koleksiyonunda, Kilikia'nın bilinen erken cam eserlerinden birisi de yer almaktadır. Bu, 93.19.3 envanter numaralı bir oinochoe'dir (Fig.6). İç kalıp tekniğinde, mavi-sarı-beyaz cam iplikleriyle oluşturulmuş oinochoe, aşağıya doğru genişleyen uzunca bir gövdeye ve konik bir kaideye sahiptir. Müze uzmanlarından alınan bilgiye göre; olasılıkla, Soli'de bir mezar buluntusu olarak ele geçmiştir.

Bilindiği gibi, iç kalıp tekniğinde yapılmış vazolar İ.Ö. 6.yüzyıl ile İ.S.1.yüzyıl başları arasındaki çok uzun dönem içinde üretilmişlerdir. Amphoriskos, oinochoe, alabastron, aryballos gibi formlarla kısıtlı ve kapalı kap formlarının üretimine olanak tanıyan iç kalıp tekniği

¹⁸ Mersin Müzesi uzmanlarından Arkeolog Zeki Akcan 1973 yılında Merdivenlikuyu kazısını gerçekleştirenlerden biridir.Kazı ile ilgili olarak verdiği bilgiler için teşekkürlerimi sunarım.

ürünü olan cam vazolar çeşitli bilimadamlarınca incelenerek, farklı biçimlerde sınıflanmışlardır¹⁹ Mersin Müzesi örneği, bu sınıflamalar içinde en çok David Grose'un Akdeniz II (II.6) kategorisi eserlerine yakınlık göstermekte ve böylece de İ.Ö.4.yüzyılın ortaları ile İ.Ö.3.yüzyıl sonları arasındaki döneme tarihlenebilir görünmektedir²⁰. İç kalıp tekniğinde üretilmiş bir amphoriskos, Tarsus Müzesi koleksiyonunda bulunmakta; ayrıca, Adana Müzesinde de İ.Ö.5.yüzyıla tarihlenen bir oinochoe, yine İ.Ö. 5.yüzyıla ait olduğu söylenen bir cam alabastron'un da yer aldığı söylenmektedir²¹. Bu eserler, Roma dönemindekine oranla camın daha az yaygın olduğu dönemlerde de Kilikia'da camın kullanımda olduğunu göstermektedir.

Cam teknolojisine serbest üfleme tekniğinin girmesinden önceki ya da henüz girmekte olduğu bir dönemi yansıtan döküm tekniğinde üretilmiş kase örneklerinin de Kilikia'da tanınmakta ve kullanılmakta olduğu anlaşılmaktadır. Mersin Müzesi envanterine 90.23.31 numara ile kaydedilmiş kaburgalı kase (Fig.7), benzer örnekleri uyarınca, İ.Ö.1.yüzyıl sonları ile İ.S.1.yüzyıl başlarına tarihlenebilecek önemli bir eserdir²². Kilikia kökenli eserlerin yer aldığı Mersin'deki Rezan Elbeyli koleksiyonunda da yine döküm tekniğinde yapılmış, Mersin ile Silifke arasındaki kesimde ele geçmiş olmalarının gerektiği bildirilen iki kase bulunmaktadır²³. Bunlardan biri, yarı-küresel formu ve koyu sarı-amber renklidir. Bu renkteki kaselerin birçok örneğinin Adana Müzesinde de yer almakta olduğu; ayrıca, aynı renkteki bazı parçaların da Anemurium kazılarında ele geçmiş olduğu belirtilmektedir²⁴. Aynı koleksiyondaki diğer örnek ise, yeşil-sarı renkteki kaburgalı kasedir (Fig.8). Tarsus Müzesi teşhirinde de Mersin Müzesindeki kaburgalı kase'nin bir benzeri ile daha derince bir diğer kaburgalı kase yer almaktadır. Ayrıca, Mersin'de kent içinde (Milli Egemenlik caddesi) yapılan bir kanalizasyon kazısı sırasında da benzer kase parçaları ele geçmiştir. Bunlar, iki ayrı kaburgalı kaseye ait parçalar ile bir sarı cam döküm kaseye ait küçük ağız kenarı parçasından oluşmaktadırlar (Fig.9).

Kilikia'nın doğu sınırında da Hellenistik döneme özgü döküm cam kaselerin tanınmakta olduğunun bir diğer kanıtı da İskenderun'da bulunan ve halen Hatay Müzesi teşhirinde yer alan cam skyphos'tur. Söz konusu eser, 1966 yılında İskenderun'un Esentepe Mahallesinde yapılan bir müze

¹⁹Fossing 1940,Harden 1981,Grose 1989.

²⁰Grose 1989,s.120-131.

²¹Stern 1989,s.596-597

²²Bu kaseler konusunda temel kaynaklar: Weinberg 1970,s.17-27; Grose 1979; Grose 1981; kaselerin üretim teknolojileri ile ilgili olarak: Stern/Schlick-Nolte 1994,s.72-79 ; Anadolu örnekleri için: Lightfoot 1993.

²³ Koleksiyonundaki eserler üzerinde çalışmama izin ve bilgiler veren Sayın Rezan Elbeyli'ye teşekkür ederim.

²⁴ Stern 1989a,s.597-598

kurtarma kazısında ele geçmiştir. Bu kasenin Anadolu'da bir benzeri Kyme kazıları sırasında²⁵; bir diğeri ise, 1967 yılında Knidos kazılarında bulunmuştur²⁶. Bu tipin bir paraleli de İstanbul'daki Sadberk Hanım Müzesi koleksiyonundadır ve nerede bulunduğu bilinmemektedir²⁷. Türkiye'deki üç örneği mezar buluntusu olarak ele geçen bu skyphos örneklerinin, çağdaşları olan mezar stelleri üzerinde de betimlendikleri görülmekte ve bu da formun dönem içindeki yaygınlığını göstermektedir²⁸. Antik dünyada çeşitli merkezlerde, Doğu Akdeniz ve Kafkasya'da çeşitli örnekleri saptanmış²⁹ olan bu cam skyphos tipinin Kilikia'da bir merkezde de ele geçmiş olması, bölgede döneminin en üst düzeyde cam eserlerinin kullanılmakta olduğunu kanıtlamaktadır.

Hellenistik-Erken Roma döneminin bu seçkin eserlerinin yanısıra, Erken Roma İmparatorluk dönemi için tipik sayılan bir cam vazo yapım tekniği ise, "kalıba üfleme" yöntemidir³⁰. İ.S. 25 dolaylarında geliştirilmiş olan bu teknikte, süslemeli vazoların yapımında taş, metal veya döküm cam eserlerin yapımından çok daha kolay, seri ve hızlı üretim sağlanabilmiştir. Bitkisel figürlerin, yazıtların yer aldığı ya da birer mask biçiminde şekillendirilmiş bu cam vazo tipinin yapımı İ.S. 1.yüzyıl sonlarında büyük ölçüde sona ermiştir.

Kalıba üfleme tekniğinde üretilmiş Kilikia'dan iki ayrı eserin de Tarsus'ta, biri Donuktaş, diğeri Gözlükule olmak üzere iki merkezde saptanmış oldukları bilinmektedir. Donuktaş kazılarında ele geçen "üzeri yazıtlı, asma yaprağı, üzüm salkımı bezemeli bir kupanın alt kısmının" elimizdeki bu tanımla ve net olmayan fotoğrafla yetinmek koşulu ile, kalıba üfleme tekniğinde yapılmış bir bardak ya da pyxis parçası olması gerekmekte ve oldukça önemli bir kalıba üfleme cam grubuna dahil olması olası görünmektedir³¹. Gözlükule'deki Roma tabakalarında da aynı teknikle yapılmış bir diğer minyatür cam vazunun ele geçmiş olması³², kalıba üfleme

²⁵ Bouzek 1974,s.169-171,pl.50; İskenderun Esentepe cam skyphosu: Yağcı 1990,s.31,107,res.27.

²⁶ Love 1967,s.138,156,fig.42

²⁷ Kocabaş 1984,s.25,no116,res.52

²⁸ İzmir buluntusu olan ve British Museum'da sergilenmekte olan mermer mezar steli (İ.Ö.2.yüzyıl) için bkz. Smith 1892,s.341,no.734; Enez buluntusu mezar steli (İ.Ö.1.yüzyıl) için bkz.Erzen 1986,s.284,res.17,18,20.

²⁹ Bouzek 1974,s.170; Weinberg 1965,s.171

³⁰ "Kalıba Üfleme Tekniği", kilden ya da taştan yapılmış bir kalıbın içine camın üflenmesi prensibine dayanmaktadır.Vazonun hem kendisinin hem de süslemelerinin aynı anda yapılabilmesine olanak sağlayan özelliği ile bu teknikle de, serbest üfleme tekniğinde olduğu gibi seri üretim gerçekleştirilebilmiştir

³¹ Baydur 1986,s.16,36,Res.38 ; Matheson 1980,s.47,48,no.124-125 ; Harden 1987,s.159,no.81; Wight 1994,s.27,not 11.

³² Goldman 1950,s.402,pl.274,no.6 (sarı-kahverengi camdan yapılmış, iki yüzünde birer mask bulunan ve ağız kenarı kırık şişecik).

teknisinde üretilmiş cam örneklerinin de bölgede kullanılmakta olduğunu göstermektedir

Roma camcılığında "guttus" adı ile de tanınan kuş biçimindeki cam damlalıkların da Kilikia Bölgesi için geçerli formlardan oldukları, Anamur, Mersin ve Adana Müzelerinde yer alan örneklerinden anlaşılmaktadır³³ (Fig.10). Kıbrıs, Suriye ve Yunanistan'da; hatta daha batıdaki Hırvatistan buluntuları arasında bulunan kuş biçimli damlalıkların Roma dünyasında oldukça geniş bir yayılım gösterdikleri bilinmektedir³⁴. Bunların dışında, Anadolu'da Aeolia bölgesindeki Kyme ve Myrina kentlerinde de ele geçmiş guttus örneklerinin bulunduğu söylenmekte³⁵; İstanbul'daki TŞCFAŞ Koleksiyonunda da, buluntu yeri belli olmayan iki guttus yer almaktadır³⁶. Kıbrıs guttus buluntuları, Yunanistan, Kourion, Ayios Ermoyenis mezar buluntuları ile yapılan değerlendirme sonucunda İ.S.2. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenmişlerdir³⁷; ancak, bu tipin üretiminin İ.S.1.yüzyıldan itibaren başladığı (örneğin, İ.S.1.yüzyıla tarihlenen Samothrake örneği)³⁸; daha geç örneklerinin de bulunduğu (örneğin, Hırvatistan-Osijek buluntuları İ.S.2.yüzyıl ortaları ile İ.S.3.yüzyıl ortaları arasındaki döneme tarihlenmişlerdir)³⁹ anlaşılmaktadır.

Şimdi İstanbul Sadberk Hanım Müzesi koleksiyonunda yer alan ve daha önce Hüseyin Kocabaş Koleksiyonu Cam Eserler Kataloğunda yayınlanan⁴⁰ kuş biçimli cam ise, benzer bir eser olmakla birlikte, aslında, sadece kuyruğu değil, baş kısmı da kuş biçimli bir diğer cam grubuna⁴¹ ait bir üye olarak değerlendirilmelidir. Daha çok Roma'nın batı topraklarından örneklerle temsil edilen bu cam kuşların mavi,mor,pembe gibi canlı renklerde yapılmış örneklerinin de bulunduğu ve işlevlerinin damlalık değil, bir tür tuvalet pudrasının konmasına yarayan kaplar olabilecekleri öne sürülmüştür⁴².

Roma camcılığında oldukça geniş bir yayılım gösteren ve kendi içinde farklı tip ve işlevlere sahip oldukları anlaşılan kuş biçimli kapların Kilikia Bölgesi Müzelerinin koleksiyonlarında örneklerine rastlanması, bir tesadüf

³³ Stern 1989a,res.11/1-2.

³⁴ Kıbrıs: Vessberg 1952,s.148-149,pl.X.1,2 ve XX.4,5; Suriye: Stern 1977,s.51-52,not 5; Yunanistan (Samothrake): Dusenbery 1967,s.48,fig.49,Selanik ve Girit -Herakleion : Stern 1977,s.50 ; Hırvatistan (Osijek-Mursa) : Croazia 1997,s.205,no.214; ayrıca, aynı tipin örneklerinin Romanya ,Macaristan'a kadar dışsatımlarının yapılmış olduğu da belirtilmektedir: Stern 1977,s.51.

³⁵ Vessberg 1952,s.148,not 4.; Stern 1977,s.51-52,not 6.

³⁶ Canav 1985,s.39,no.23.

³⁷ Vessberg 1952,s.148

³⁸ Dusenbery 1967,s.48,fig.49.

³⁹ Croazia 1997,s.204-205.

⁴⁰ Kocabaş 1984,s.39,res.158,no.323.

⁴¹ Isings 1957,Form 11, Stern 1977,s.49-52,no.12,pl.13.

⁴² Stern 1977,s.51.

sayılmamalı, bu tipin bölgede iyi tanınmakta olduğu anlaşılmalıdır. Kilikia'ya komşu olan Suriye ve Kıbrıs'ta da kuş biçimli damlalıkların ele geçmiş olması da bu savı doğrulamaktadır.

Kilikia'da kullanılan Roma dönemi camları arasında bir diğer grubu da minyatür kavanozlar oluşturmaktadırlar (Fig.11). Bunların birçok örneği, Adana ve Mersin Müzesi koleksiyonlarında yer almaktadır. Mersin'deki minyatür kavanozlar müzeye satın alınma yolu ile geldiklerinden, nerede buldukları tam olarak bilinmemektedir. Ancak, Adana Müzesi örneklerinin ele geçtiği yer olarak Anavarza gösterilmektedir⁴³. Böylece, Mersin'deki minyatür kavanozların da Kilikia kökenli olmaları olası görünmekte; yine Kilikia kaynaklı eserlerin yer aldığı, Mersin'deki Rezan Elbeyli koleksiyonunda da minyatür kavanozların bulunması, bu olasılığı güçlendirmektedir. Paralel örnekleri uyarınca, bu cam tipi, İ.S.1. ve 2.yüzyıllara tarihlenebilmektedir⁴⁴.

Başta cam bardaklar olmak üzere, unguentarium, tüp, kase gibi formlarda görülen, gövde üzerinde dilimlerle süsleme geleneğinin Kilikia'da geniş kullanım alanı bulan bir özellik olduğu daha önce de öne sürülmüş bulunmaktadır⁴⁵. Adana Müzesi koleksiyonundaki dilimli süslemelere sahip cam örneklerinin çoğunun Aegae (Yumurtalık) buluntusu oldukları da belirtilmekte; ayrıca, aynı koleksiyonda Kadirli veya Kozan kökenli olduğu söylenen bir örnekten de söz edilmektedir⁴⁶. Mersin'deki dilimli süslemelere sahip camlardan, dilimli bardak örnekleri, Mersin Müzesi ve Rezan Elbeyli koleksiyonunda yer almakta (Fig.12); ayrıca, yine Mersin Müzesinde bir de dilimli cam tüp bulunmaktadır (Fig.13). Bunun benzerleri Adana ve Hatay Müzeleri ile İstanbul'daki TŞCFAŞ Koleksiyonlarında yer almaktadır⁴⁷. Rezan Elbeyli koleksiyonundaki dilimli süslemeye sahip bir minyatür kavanoz (Fig.14), Kilikia'ya özgü olduğu düşünülen iki özelliği (minyatür kavanoz formu ve dilimli süsleme) birleştirmesi bakımından ilginç bir yapıttır.

Dilimli bardaklara ait birçok örnek, Kilikia'nın komşusu sayılabilecek Kıbrıs'ta ele geçmiştir⁴⁸. C. Isings tarafından yapılan sınıflama kapsamında, Form 32 adı altında değerlendirilen bu tipin Kıbrıs örneklerinin yanısıra, Mısır-Karanis, İtalya-Pompeii, hatta Hollanda-Nijmegen gibi Roma yerleşimlerinde saptanan örneklerinden söz edilmektedir⁴⁹. Tunus'daki Tipasa kazılarında da ele geçmiş dilimli bardakların da bulunduğu

⁴³ Stern 1989a,s.604,res.11-12.

⁴⁴ Yenisoğancı 1991,s.215-224,res.11; Lightfoot-Arslan 1992,s.213-214,no.141-142.

⁴⁵ Stern 1989a,s.599-600,res.4 (1-3),res.5(1-3) ; Stern 1989b,s.124-125.

⁴⁶ Stern 1989a,s.600 ; Stern 1989b,s.123,fig.3.

⁴⁷ Stern 1989a,s.600,res.5 ; Yağcı 1990,s.33,res.33e ; Canav 1985,s.54,no.71-72.

⁴⁸ Vessberg 1952,s.122-124.

⁴⁹ Isings 1957,s.46-47.

belirtilmektedir⁵⁰. Ayrıca, Afyon ve Hatay Müzesi koleksiyonlarında da dilimli bardaklar yer almaktadır⁵¹. Kilikia'da saptanan örnekleri, dilimli bardakların Roma İmparatorluğu sınırları içinde gösterdikleri geniş yayılım kapsamında, Kilikia'nın da oldukça önemli bir yeri olduğunu göstermektedir.

Kilikia cam buluntuları konusunda genel bir değerlendirmeyi, şu anda sahip olduğumuz veriler ve bilgiler düzeyinde yaparsak, aşağıdaki sonuçlara ulaşmak olası görünmektedir:

Bölgede göreceli de olsa, erken cam kullanımı, iç kalıp tekniğinde yapılmış Klasik ve Hellenistik Dönem örneklerinin saptanması ile kanıtlanmış görünmektedir. İ.Ö. 2.binyıl içinde, İç Anadolu ile Suriye-Filistin ve Mısır arasında bir geçit rolü oynadığı anlaşılan Kilikia'da en erken cam buluntulardan da ele geçmesi olası sayılmalıdır.

Hellenistik dönem sonu ile Roma İmparatorluk dönemi başında lüks tüketim ürünleri olarak piyasayı dolduran , başta kaburgalı kaseler olmak üzere çeşitli döküm cam kaselerin Kilikia'da tanındıkları ve oldukça yaygın olarak kullanıldıkları eldeki verilerden anlaşılmaktadır.

Roma İmparatorluk Dönemi ile birlikte yaygınlaşan serbest üfleme tekniği ve cam üretim ve kullanımındaki artışa Kilikia'nın da tanıklık etmiş olduğu kesindir. Bunu, bölgede saptanan çok sayıdaki, İ.S.1.yüzyıl ve sonrasına ait Roma camlarından belirlemekteyiz. Bundan sonraki aşamada, Geç Antik ve Bizans dönemlerinde de Kilikia'da cam buluntuların ele geçmesi, bölgede Roma camcılık geleneğinin geç dönemlerde de sürdürülmüş olduğunu göstermektedir.

Kilikia'da saptanan cam tipleri, başta Kıbrıs olmak üzere, Suriye-Filistin bölgesinde tanınan örneklerle benzerlik ve bütünlük göstermektedir. Ancak, Kilikia'da daha çok sevilen ya da kullanılan form ve süslemelerden söz etmek de olasıdır. Örneğin, kaburgalı kaseler, dilimli süslemelere sahip bardaklar, minyatür küpler, kuş biçimli damlalıklar vb.

E.Marianne Stern'in öne sürdüğü gibi, "cam yapmak" yani, hammaddelerini birleştirip gerekli işlemleri gerçekleştirerek cam elde etmek ile "cam işlemek" yani, elde edilen camı hammadde olarak kullanarak çeşitli form ve süslemelerde yapıtlar oluşturmak ; birbirinden tümüyle farklı iki eylem niteliği taşımaktadır⁵².Kilikia'da camın "madde" olarak üretilmekte olduğunu kanıtlayacak herhangi bir bulgu henüz ele geçmiş değildir. Ancak, bölgede camın işlenmekte olduğunu düşündüren bazı ipuçları vardır. Bunun belki de en somut örneği, Anemurium'da saptanmış olan Erken Bizans cam

⁵⁰ Stern 1989a,s.600.

⁵¹ Lightfoot 1989,s.83,no.22, Yağcı 1990,s.108,,res.33d.

⁵² Stern 1989b,s.122-127

fırınlarıdır. Öte yandan, Mopsuestia (Misis)'de cam üretimine ait olması gereken atık maddelerin saptanmış olduğu belirtilmektedir⁵³.Yine bölgedeki geç dönem cam işlemeciliği konusundaki bir kanıt ise, Silifke ve Korykos kaynaklı Grekçe mezar yazıtlarından gelmektedir⁵⁴. Hıristiyan mezar taşları üzerindeki Kilikia'lı cam ustalarından yani, "hyeliarios" veya "(ou)itrarios" lardan adları ile tanıdığımız Paulos, Mena ve Athenadoros oğlu Parastatikos'u burada anarak, "Kilikia'da Cam" konulu çalışmamızla ilgili ön sonuçları noktalamaktayız.

⁵³ Stern 1989a,s.596; Stern 1989b, s.122, not 10.

⁵⁴ Stern 1989b,s.121-122; Keil-Wilhelm 1931,s.14,no10,s.180,no.549B,s.186,no.591,s.187,no.598B.

KAYNAKÇA VE KISALTMALAR

- Bayburtluoğlu 1987 C.Bayburtluoğlu,"1986 Yılı Arykanda Kazısı Raporu", *Kazı Sonuçları Toplantısı IX (Cilt2)*, s.127-146
- Baydur 1986 N.Baydur,"Tarsus-Donuktaş Kazısı 1985", *Kazı Sonuçları Toplantısı VIII (Cilt 2)*,s.13-37
- Bouzek 1974 J.Bouzek,"Glass Skyphos",*Anatolian Collection of Charles University (Kyme I)*, Prague
- Bucovala 1968 M.Bucovala, *Vase Antice de Sticla la Tomis*,Constanta
- Canav 1985 Ü.Canav,*Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları A.Ş. Cam Eserler Koleksiyonu*, İstanbul
- Croazia 1997 *Trasparenze Imperiali-Vetri Romani dalla Croazia (Catologo)*, Roma
- Czurda-Ruth 1989 B.Czurda-Ruth,"Zu den römischen Glasern aus den Hanghäusern von Ephesos", *Kölner Jahrbuch für Vor-und Frühgeschichte 22* ,s.129-140
- Davidson 1952 G.R.Davidson,*Corinth-Results of Excavations Conducted by the American School of Classical Studies at Athens-Vol XII-The Minor Objects*, Princeton-New Jersey
- Dusenbery 1967 E.B.Dusenbery,"Ancient Glass from the Cemeteries of Samothrace",*JGS 9*,s.37-49
- Erzen 1987 A.Erzen,"1986 Yılı Enez Kazısı Çalışmaları", *Kazı Sonuçları Toplantısı IX (Cilt2)*, s.279-297
- Fossing 1940 P.Fossing, *Glass Vessels before Glass Blowing*, Copenhagen
- Goldman 1950 H.Goldman, *Excavations at Gözlü Kule, Tarsus-Vol I-The Hellenistic and Roman Periods*, Princeton-New Jersey
- Gough 1985 M.Gough (ed.), *Alahan-An Early Christian Monastery in Southern Turkey*, Toronto-Ontario

- Grose 1979 D.F.Grose, "The Syro-Palestinian Glass Industry in the Later Hellenistic Period, *MUSE* 13, s.54-66
- Grose 1981 D.F.Grose, "The Hellenistic Glass Industry Reconsidered", *Annales du 8e Congrès de L'Association Internationale pour L'Histoire du Verre, Liege*, s.61-72
- Grose 1989 D.F.Grose, *Early Ancient Glass-The Toledo Museum of Art*, New York
- Harden 1936 D.B.Harden, *Roman Glass from Karanis*, Ann Arbor
- Harden 1981 D.B.Harden, *Catalogue of Greek and Roman Glass in the British Museum*, Vol.I, London
- Harden 1987 D.B.Harden, *Glass of the Caesars*, Milan
- Hayes 1992 J.W.Hayes, *Excavations at Saraçhane in İstanbul II*, Princeton-New Jersey
- Isings 1957 C.Isings, *Roman Glass from Dated Finds*, Gröningen
- JGS Journal of Glass Studies
- Keil-Wilhelm 1931 J.Keil-A.Wilhelm, "Denkmaler aus dem Rauhen Kilikien", *Monumenta Asiae Minoris Antiqua III*, Manchester
- Kocabaş 1984 Y. Akat - N. Fıratlı - H. Kocabaş, *Hüseyin Kocabaş Koleksiyonu Cam Eserler Kataloğu*, İstanbul
- Lightfoot 1989 C.S.Lightfoot, *A Catalogue of Glass Vessels in Afyon Museum*, British Institute of Archaeology at Ankara- Monograph No.10, British Archaeological Reports International Series 530, Oxford
- Lightfoot, Arslan 1992 C.S.Lightfoot-M.Arslan, *Anadolu Antik Camları : Yüksel Erimtan Koleksiyonu*, Ankara 1992
- Lightfoot 1993 C.S.Lightfoot, "Some Examples of Ancient Cast and Ribbed Bowls in Turkey", *JGS* 35, s.22-38

- Love 1967 I.C.Love, "Knidos Excavations in 1967", *Türk Arkeoloji Dergisi* 16/2 ,s.133-159
- Matheson 1980 S.Matheson, *Ancient Glass in the Yale University Art Gallery*, New Haven
- Ötüken 1991 Y.Ötüken,"1990 Yılında Antalya'nın Demre İlçesindeki Aziz Nikolaos Kilisesinde Yapılan Çalışmalar", *Kazı Sonuçları Toplantısı XIII* , s.291-303
- Özet 1992 A.Özet,"Bodrum Müzesinde Cam", *Sualtı Arkeoloji Müzesi-Bodrum*, Ankara,s.115-132
- Philippe 1990 J.Philippe,"Reflections on Byzantine Glass", *I.Uluslararası Anadolu Cam Sanatı Sempozyumu* 26-27.Nisan.1988, İstanbul
- Robinson 1959 H.S.Robinson,*The Athenian Agora V-Pottery of the Roman Period*, Princeton-New Jersey
- Russell 1972 J.Russell, "Anamur 1971", *Anatolian Studies* XXII, s.32-35
- von Saldern 1980 A.von Saldern, *Ancient and Byzantine Glass from Sardis*, Cambridge
- Sarokina 1967 N.Sarokina, "Das Antike Glas der Nordschwarzmeerküste", *Annales du 4 Congrès de L'Association Internationale pour L'Histoire du Verre*, s.67-79
- Smith 1892 A.H.Smith, *A Catalogue of Sculpture in the Department of Greek and Roman Antiquities, British Museum*, Vol 1, London
- Stern 1977 E.M.Stern, *Ancient Glass at the Fondation Custodia (Collection Frits Lugt) Paris*, Gröningen
- Stern 1983 E.M.Stern, "Ancient and Medieval Glass from the Necropolis Church at Anemurium", *Annales du 6e Congrès de L'Association Internationale pour L'Histoire du Verre-Nancy*, s.35-63
- Stern 1989a E.M.Stern,"Adana Bölge Müzesinde Sergilenmekte olan Cam Eserler", *Belleten* CLIII,s.595-605

- Stern 1989b E.M.Stern, "The Production of Glass Vessels in Roman Cilicia", *Köln Jahrbuch für Vor-und Frühgeschichte* 22 (1989),s.121-128
- Stern/Schlick-Nolte 1994 E.M.Stern/B.Schlick-Nolte, *Early Glass of the Ancient World - 1600 B.C - A.D. 50. Ernesto Wolf Collection.*
- Taşyürek 1973 O.A.Taşyürek, "Anavarza 1972", *Anatolian Studies* XIII, s.15-17
- TŞCFAŞ Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları Anonim Şirketi
- Vessberg 1952 O.Vessberg, "Roman Glass in Cyprus", *Opuscula Archaeologica* 7, s.109-165
- Weinberg 1965 G.D.Weinberg, "The Glass from Antikythera Wreck", *Transactions of the American Philosophical Society* 553,s.30-39
- Weinberg 1970 G.D.Weinberg, "Hellenistic Glass from Tell Anafa in Upper Galilee", *JGS* 12, s.17-27
- Wight 1994 K.B.Wight, "Mythological Beakers: A Re-Examination", *JGS* 36, s.24-55
- Yağcı 1990 E.E.Yağcı, "Hatay Müzesindeki Bir Grup Cam Eser", *I.Uluslararası Anadolu Cam Sanatı Sempozyumu 26-27.Nisan.1988, İstanbul*, s.30-35
- Yağcı 1993 E.E.Yağcı, *Başlangıcından Geç Antik Dönem Sonuna Kadar Anadolu'da Cam*, Ankara Üniversitesi (Yayınlanmamış Doktora Tezi)
- Yenisoğancı 1991 H. V. Yenisoğancı, "Reyhanlı-Esentepe Kaya Mezarları Kurtarma Kazısı", *I. Müze Kurtarma Kazıları Semineri-19-20.Nisan.1990, Ankara*, s.215-224
- Zoroğlu 1990 L.Zoroğlu, "Kelenderis 1989 Yılı Kazısı", *Kazı Sonuçları Toplantısı* XII (Cilt 2), s.301-32